

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

П. І. ГУБА (Черкаси)

Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917—1920 рр.)

Газетна періодика належить до тих джерел, які дістають особливого розвитку в часи суспільних зрушень. До таких часів належать і роки національно-демократичної революції в Україні. Це був період небаченої гласності, бурхливого волевиявлення народу. І відповідно до посилення впливу преси на суспільні відносини підвищувалася цінність газет як історичного джерела, зростало значення газет як виду джерел.

Питання про поняття виду джерел є досить складним і по-різному висвітлюється в спеціальній літературі. Деякі автори зводять головну видову ознаку до певного змісту, що набуває певної форми, або й до наявності певного формуляра, тобто усталеної форми. Інші, виходячи з того, що джерела різного виду можуть мати схожий зміст, визначальною видовою ознакою вважають внутрішню форму, тобто структуру джерела, яка дає можливість вживати специфічну методику його вивчення, спільну або принаймні подібну для джерела такого виду. Отже, під видом джерел доцільно розуміти сукупність джерел, які характеризуються певною подібною структурою, що й дозволяє виробити певну видову методику. До такого особливого виду джерел належить і періодична преса, насамперед газети.

Висвітлюючи значення преси як джерела у вивченні історичних подій, відомі джерелознавці України М. Я. Варшавчик, А. В. Санцевич, М. Ф. Дмитрієнко, Росії І. Д. Ковальченко, З. В. Ждановська, М. Н. Чорноморський, О. М. Медушевська та інші по-різному вказують на своєрідність і відмінність періодики від інших видів джерел. Так, О. М. Медушевська, М. Ф. Дмитрієнко, З. В. Ждановська підкреслюють, що преса є «комплексним» джерелом, «сховищем» інших видів джерел¹.

М. Я. Варшавчик і ряд дослідників дещо по-іншому роз'яснюють, чому періодика є особливим видом історичного джерела. Дійсно, в газетній періодиці друкуються матеріали, різноманітні за видами і походженням. Вони служать засобом офіційної інформації, вміщують документи, що належать до інших груп джерел, які вимагають своїх прийомів вивчення. Однак не ці та подібні документи, котрі зберігаються, як правило, в архівах і доходять до читача через газетні публікації, а саме газетна публіцистика робить газету особливим видом джерела. До газетно-публіцистичних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фейлетони та деякі інші. Вони розрізняються не лише певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням у них різних шарів інформації².

Різнманітність матеріалів преси робить актуальним їх аналіз з точки зору наявності в них неприхованої і латентної (навмисної і ненавмисної) інформації. Перший тип інформації переважає насамперед в аналітичних жанрах: замітці, кореспонденції, звіті, які найбільш насичені фактами, ко-

трі не претендують на глибокий аналіз названих явищ. Другий — в синтетичних, у першу чергу — статтях. Фактична інформація, або повідомлення про факти, відіграють у статтях підлеглу роль, тобто добираються автором для підтвердження своєї думки. Через це використання фактичного матеріалу статей вимагає особливої обережності, додаткової перевірки, урахування тих мотивів, з яких написана стаття. Як вважає М. Я. Варшавчик, останні викликають інтерес саме наявністю в них латентної інформації — «мотивами і метою публікації, концепцією автора і газети»³.

Періодичну пресу доби національно-демократичної революції в Україні за оперативністю і характером її інформації слід поділити: на газети і на видання журнального типу. Проте за обсягом і питомою вагою інформаційного матеріалу найбільш важливе значення як джерело для історичних досліджень мають газети.

Підрахувати точну кількість газет, які виходили за доби української революції, складно. Деякі існували тривалий час, деякі — буквально кілька тижнів або й днів. Крім того, окремі газети міняли назву, хоча за змістом і складом редакторів залишались однаковими. Тут постає питання: чи вважати таку газету за одну чи за кілька? Деякі видання взагалі не збереглися, від них залишилися лише згадки в різних джерелах.

При всьому тому можна констатувати наявність буквально видавничого буму. Газети випускали не лише державні органи і партії, не лише громадські організації, а й окремі люди.

Про те, що кількість газет постійно збільшувалася, зокрема тих, котрі видавалися рідною мовою, свідчать повідомлення самої преси. Так, газета «Воля» оголосила, що на II повітовому з'їзді, який відбувся 18 червня 1917 р. в місті Смілі (на Київщині), було вирішено «видавати тижневу газету "Село", яка б висвітлювала те, що діється в повіті»⁴.

Українські часописи виходили практично у всіх регіонах України. Газети розповсюджувалися у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях, у Поліському окрузі, на Холмщині та Підляшші. Крім того, чимало українських видань виходили за межами України. Так, «Звенигородська зоря» підкреслювала, що на травень 1917 р. в Росії читач одержував 16 газет та часописів українською мовою. Головні з них — це «Наше життя» (Петроград), «Шлях» (Москва) та ін.⁵

На території Правобережної України кількість україномовних видань значно перевищувала кількість їх на Лівобережжі та півдні України. За даними Управління у справах друку при уряді Української держави, влітку 1918 р. на Харківщині виходило 33 газети, з яких по одній — українською, єврейською, польською та латинською мовами, інші — російською. На Полтавщині виходило 16 газет та часописів, з яких 7 — українською мовою, у Катеринославській губернії — 18 газет та часописів і лише три — українською мовою, в Одесі з 23 видань — одне українською, два — єврейською і одне — французькою мовами⁶.

За підрахунками автора, ряду дослідників, а також даними Книжкової палати, в Україні з березня 1917 по квітень 1920 р. існувало понад 800 газет⁷. Це була преса (не лише україномовна), яка виходила і поширювалася тільки в Наддніпрянській Україні.

Загальна кількість друкованих органів, які видавалися в Україні в період діяльності Центральної Ради різними політичними партіями та організаціями, сягала близько 350 назв⁸. Так, лише в Києві з березня по грудень 1917 р. видавалося 65 газет різних політичних напрямів, в Одесі — 72 газети, в Єлисаветграді — більше 60, на Поділлі — 20⁹.

У період Української держави часів П. Скоропадського, за підрахунками українських вчених-істориків, в Україні виходило більше двохсот періодичних видань¹⁰. Проте це далеко не всі газети, які на сьогоднішній день включені в наявні довідники. Так, лише в Харкові у цей період, за даними Управління у справах друку при уряді Української держави, випускалося більше 20 газет та часописів¹¹, з яких не всі враховані. Не бралися до уваги дослідниками ті видання, які виходили на півдні України, зокрема в Одесі, та в інших регіонах.

У період Директорії в Україні (включаючи області, де встановилася радянська влада, і райони, захоплені білогвардійськими військами) всього розповсюджувалось і видавалось понад 250 газет різних ідейно-політичних напрямів¹².

Важливою ознакою, яка характеризує зміст газетної інформації, є ступінь її універсальності, тобто ареал поширення. Тут можна виділити загальноросійські газети, котрі розповсюджувалися на території України; загальноросійські газети українських урядів та загальноукраїнських партій і організацій; губернські газети різного спрямування; повітові та інші місцеві видання.

Кількість місцевих газет, тобто тих, що видавалися в багатьох містечках, повітах районними земствами та різними організаціями, значно перевищувала кількість загальноросійських та губернських.

Головною відмінністю таких газет як носіїв інформації є те, що вони переважно містять відомості про конкретні факти місцевого життя, тобто служать базою джерельної інформації про перебіг подій, зміни в суспільному житті не лише в центрах, а й у «глибинці», і таким чином постачають відомості про суспільні відносини в цілому в Україні і в окремих її регіонах, про відмінності в суспільному житті, без знання яких уявлення про революцію в Україні не може бути повним. Це, зокрема, позначається на питомій вазі основних жанрів газетної публіцистики. Саме такі матеріали, як хронікальні замітки, кореспонденції, листи читачів, переважно формують обличчя місцевої преси.

Про це свідчать підрахунки газетної площі, відведеної для певних жанрів публіцистики. Підрахунки були зроблені автором за такою методикою. Взято по п'ять газет різного типу за однакові проміжки часу, наприклад за липень 1917р. Для підрахунків обрано одну загальноукраїнську газету («Робітнича газета»), одну губернську («Рідне слово», Харків) та одну повітову («Газета Гадяцького земства»). При врахуванні певної умовності поділу газетних публікацій на різні газетні жанри можна встановити таке: п'ять номерів «Робітничої газети» за 5, 9, 15, 20, 25 липня 1917 р. містили загалом 169 публікацій, з них факти місцевого життя різних регіонів України відбивало 25 % публікацій. Решта припадала на офіційні матеріали, статті та замітки, що висвітлювали події у загальноукраїнському масштабі.

У губернській газеті подіям місцевого життя (в масштабах усієї губернії) було відведено 39 % публікацій від загальної їх кількості (101).

У повітовій газеті події місцевого життя висвітлювалися значно ширше. Із 145 публікацій замітки, кореспонденції, оголошення про різні заходи, листи дописувачів, що відбивали події суспільного життя саме в Гадяцькому повіті, становили 47 %.

Звичайно, такі підрахунки не є вичерпними. Якщо зіставити переважачу газетну площу, відведену на статті, звіти про офіційні події, замітки, кореспонденції і т. ін. загальноросійського масштабу, з площею, зайнятою окремими аналітичними жанрами, то побачимо, що навіть при меншій питомій вазі місцева преса містить більш багатий конкретний матеріал про події революції в Україні. У цьому полягає джерельна інформа-

тивна цінність численних місцевих газет, якщо брати їх у сукупності та порівняно з іншими джерелами.

Фактографічна інформація в місцевій пресі має і ще одну перевагу перед інформацією в центральних газетах. Ті чи інші події у невеликих містах відбувалися «на очах» місцевих жителів, тому читачі газет часто-густо виступали очевидцями того, що відображалось в газетах. Таким чином, забезпечувався свого роду громадський контроль за достовірністю інформації. Безперечно, на висвітленні подій і в місцевій пресі, на самому доборі фактів, тим більше на їх оцінці, позначається позиція газети, її спрямованість, однак зазначена вище обставина примушує видавців більше дбати про фактичну достовірність надрукованого.

Щоб розібратися в обширній інформації газет, відібрати найбільш цінний матеріал для вивчення національно-демократичної революції в Україні, доцільно дотримуватися певних принципів класифікації часописів.

У науковій літературі використовуються різні принципи класифікації газет. В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Я. Лях найважливішим вважають систематизацію преси за організаціями-видавцями. Відповідно до цього вони виділяли газети КП(б)У, органів радянської влади, громадських організацій. Проте згадана авторами класифікація застосовувалася для газет тільки одного ідейно-політичного напрямку — більшовицького.

Як показує досвід, класифікацію газет можна здійснити лише тоді, коли є системний підхід до сукупності газетних джерел. Увесь газетний масив певної епохи слід розглядати як систему, що дозволяє класифікувати її в різних структурних «зрізах».

На думку автора, масив матеріалів преси 1917—1920 рр. в Україні як об'єкт джерелознавчого дослідження можна класифікувати за двома ознаками: за періодами розвитку національно-визвольної революції (Центральна Рада, Гетьманська держава, Директорія) та за ідейно-політичним напрямом видання. Звичайно, і така класифікація не охоплює всі газети, але дає можливість систематизувати їх групи в певних рамках, простежити зв'язок між ними.

При класифікації за ідейно-політичними напрямками встановлюється і враховується, хто був видавцем газети. Розрізняються газети українських урядів та політичних партій (центральных органів та місцевих організацій), загальноросійських політичних партій та їх місцевих організацій, газети громадських й інших організацій, змішаного типу, які не визначали чітко своєї політичної спрямованості, а на чільне місце висувають особливі корпоративні, професійні та різні подібні інтереси.

Розмаїття політичних поглядів видавців позначалося на обличчі газет, доборі й інтерпретації вміщеної в них інформації. Це розмаїття, а також далеко не завжди витримана чіткість поглядів ускладнюють класифікацію газет за ідейно-політичними напрямками. Проте оскільки в час політичних баталій, власне, ідейно-політична спрямованість виступає як визначальна ознака змісту газети, характеру вміщеної в ній інформації, класифікацію газет саме за цією ознакою слід поставити на перший план, групуючи видання хоча б за основними напрямками, витриманими в пресі більш чи менш чітко. Незважаючи на все, можна виділити такі основні групи газет: національно-демократичного напрямку; національно-радикального напрямку; більшовицькі; проросійські; змішаного напрямку.

Поділ газет на національно-демократичні та національно-радикальні є значною мірою умовним. Визначальним для такого поділу є ставлення до корінної проблеми революції — вирішення державного статусу України як автономії у складі Російської федерації чи як самостійної держави. Умовним є такий поділ передусім тому, що позиція національних газет

змінювалася, як і ідея федерації, поступово, але цілком визначено у бік державної самостійності. Проте особливо для початкового періоду революції, до осені 1917р., урахування відмінностей у позиції газет є істотним.

Так, якщо національно-демократичні видання протягом певного часу відбивали ідею автономії України, то з розвитком політичних подій позиції національно-демократичних та національно-радикальних видань зближувалися, оскільки ініційована більшовиками війна проти Центральної Ради фактично поставила Центральну Раду перед неминучістю проголошення самостійності України.

Газет змішаного напрямку налічувалася велика кількість, головним чином місцевих, які видавалися спільними зусиллями організацій — професійних, кооперативних, культурно-просвітницьких та ін. Це газети, в яких ідейно-політичний напрям не був чітко визначеним або змінювався протягом розвитку подій.

Ідейно-політичний напрям відбивав ідейні розбіжності політичних сил у питанні статусу країни, державного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема економічної та соціальної, військового будівництва та інших проблем життєдіяльності українського суспільства.

Разом з тим умови видання, напрям та поширення газет у різних регіонах склалися по-різному. Якщо на Правобережжі було більше національно-демократичних газет, то в районах Донецько-Криворізької республіки створювалися умови для виходу більшовицьких газет, а національно-демократичні навіть інколи переслідувалися. Так, у період Директорії на Лівобережжі та півдні України створюється ціла мережа більшовицьких газет: «Одесский коммунист» і «Красная деревня» (Одеса), «Голос Комуніста» і «Власть советов» (Полтава), «Херсонская правда» (Херсон), «Донецкий коммунист» (Катеринослав) та ін. Ліві групи українських національно-демократичних партій, які перейшли на позиції більшовиків, також створюють ряд своїх газет. Серед них «Боротьбист» та «Червоний стяг» (Київ), «Боротьба» (Полтава), «Пролетарська правда» (Харків), «Рабоче-крестьянская газета» (Житомир), «Борьба» (Одеса), «Деревенская жизнь» (Конотоп) тощо.

Залежно від умов видання на різних етапах революції кількісне співвідношення газет різних напрямів, способи їх розповсюдження (легальні чи нелегальні) змінювалися, і досить істотно. Не можна не брати до уваги умови, в яких виходили газети на всіх трьох основних відрізках часу загального періоду національно-демократичної революції. В українській тогочасній періодиці є чимало матеріалів, в яких відбивається стан видання та умови виходу газет. За 1917—1920 рр. урядами України було здійснено ряд державних заходів, що стосувалися преси. Однак багато проблем, пов'язаних з виданням газет, зокрема технічних, було важко вирішити. Не вистачало ротацийних машин, лінотипів, шрифтів, особливо українських. Редакції постійно відчували брак паперу. Гострою була проблема кадрів газетярів.

Постійну увагу видавничій діяльності приділяли лідери Центральної Ради. Так, за пропозицією В. Винниченка, підтриманою М. Грушевським, на засіданні комітету Центральної Ради 17—18 квітня 1917 р. дискутувалися питання щодо заснування видавничої комісії, придбання власної друкарні. Лідери Центральної Ради вважали також за необхідне використати для цього зв'язки у видавничих колах редактора газети «Нова Рада» А. Ніковського¹³.

У період Центральної Ради серед газет національно-демократичного напрямку, які на своїх сторінках широко пропагували національно-державну ідею, виступаючи за автономію України, актуальністю порушуваних

проблем, глибиною розробки теми, а також впливом на маси виділялися основні центральні та губернські партійні газети. До таких належали «Робітнича газета» (орган ЦК УСДРП), «Нова рада» (орган УПСФ), «Боротьба» (орган ЦК УПСР), «Воля» (Київ), «Бюлетень» (орган Київського губернського комітету партії соціалістів-революціонерів), «Соціаліст-революціонер» (Київ), «Соціаліст-революціонер» (Полтава), «Вільна Україна» (орган союзу автономістів-федералістів в Умані) та ін.; газети Центральної Ради та її уряду - «Вісті з УЦР», «Вісник Генерального секретаріату УНР», «Вісник Українського Військового генерального комітету» тощо.

До газет національно-демократичного напрямку, які на своїх сторінках відбивали ідею автономії України у складі Російської федерації, можна віднести також численні видання селянських, кооперативних та інших спілок: «Народна воля» (Київ), «Селянська спілка» (Полтава), «Голос крест'янина» (Луганськ), «Трудовая Волянь» (Житомир), «Прилуцька думка» (Прилуки), «Селянська думка» (Тараща), «Жіночий вісник» (орган Українського жіночого союзу), «Наша праця» (орган Української поштово-телеграфної спілки, Київ) та ін.

Ідею федеративної демократичної республіки і автономії України висвітлювали українські безпартійні (губернські, повітові, місцеві) газети. Серед них такі видання, як «Нова громада» (Харків), «Українська газета» (Миколаїв), «Чернігівська земська газета», «Київська земська газета», «Українське слово» (Одеса), «Вільне життя» (Хорол), «Канівські вісті» (Канів), «Прилуки», «Газета Галицького земства» та «Рідний край» (Гадяч), «Звенигородська зоря», «Чигиринські вісті» та ін.

Поряд з національно-демократичними газетами названого періоду починають виділятися газети національно-радикального напрямку, в яких відстоювалися ідеї самостійності України, утворення незалежної держави, виходу з Росії. До них належали такі періодичні видання, як «Самостійна Україна» (орган УНП), «Самостійник» (орган УПСР) тощо, їх політика підтримувалась і висвітлювалась окремими виданнями просвітянських організацій, губернських та повітових земств. Таку позицію також займали: «Вільна громада» (Харків), «Газета Зінківського повітового земства» (Херсонщина), «Вільне слово» (орган Золотоніського товариства «Прогрес») та ін.

До газет змішаного напрямку слід віднести в основному видання організацій національних меншин, товариств «Прогрес», які підтримували в цілому національно-державну політику Центральної Ради. До них належали «Наш голос» (Київ), «Вісті» (Полтава), «Свободный голос» (Умань), «Наше слово» (Черкаси), «Наш голос» (Одеса), «Голос труда» (Золотоноша), «Єврейське слово» (орган Харківського тимчасового єврейського комітету громадських організацій), «Вісті Українського Православного Церковного Собору» та багато іншої преси.

Користуючись газетною періодикою, не можна не враховувати, що позиції часописів кардинально змінилися після проголошення IV Універсалом самостійності України в січні 1918р. Так, за короткий період на позиції Центральної Ради перейшла більшість губернських та повітових видань. До них можна віднести такі губернські газети, як «Народна воля» (Київ), «Вільна громада» (Харків), «Селянська спілка» (Катеринослав), «Українське слово» (Одеса), «Селянська спілка» (Полтава), «Народне слово» (Чернігів), повітові — «Рідний край» (Гадяч), «Канівські вісті», «Вільне життя» (Хорол), «Селянська думка» (Тараща), багато українських незалежних безпартійних газет.

Крім того, в Україні розповсюджувалася велика кількість російських газет різних політичних партій, організацій та союзів — від більшовицьких

до монархічних. Серед них «Крестьянский союз» (орган Катеринославського губернського комітету Всеросійського селянського союзу), «Голос Юга», «Земля и воля» (Харків), «Крестьянин и рабочий», «Южный рабочий» (Одеса), «Рабочая борьба» (Катеринослав), «Набат» (Харків) та десятки інших центральних, губернських і повітових газет. Тільки в 1917 р. в Україні видавалося більше 20 російськомовних газет, які стояли на позиціях російської конституційно-демократичної партії (кадетів), відстоювали ідею «Єдиної неділимої Росії». До них належали «Киевская мысль», «Известия Харьковского комитета партии народной свободы», «Южная мысль» (Одеса), «Полтавский день», «Народная свобода» (Суми), «Свободное слово» (Куп'янськ), «Итоги» (Черкаси) та ін.

Місцеві видання загальноросійських партій, як і їхні партії в цілому, по-різному ставилися до української проблеми. Так, кадетська газета «Киевская мысль» хоча в національно-державному питанні і виступала за «єдину і неділиму» Росію, але більшою мірою відстоювала демократичні принципи, ніж газети, які пропагували великодержавницькі шовіністичні ідеї, наприклад «Киевлянин», «Русское слово».

У період з березня 1917 по 1918 р. в Україні виходили 64 газети більшовицького ідейно-політичного напрямку та суті. Це, по-перше, друковані органи більшовицьких комітетів та організацій — «Пролетарий» (Харків), «Голос соціал-демократа» (Київ), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ) тощо. По-друге, видання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — «Пролетарская мысль» (Київ), «Солдат и рабочий» (Херсон), «Голос революции» (Одеса), «Голос солдата» (Катеринослав) та інші. По-третє, військова преса — «Солдатская мысль» (Одеса), «Борьба с контрреволюцией» (Київ) і т. п.

Разом з тим умови виходу газет істотно впливали на їхній зміст, на можливість відображення в них настроїв і поглядів різних соціальних верств. Зникнення зі шпальт матеріалів, які вміщувалися в газетах за інших умов, як і закриття ряду видань, переконливо свідчило про політичні і суспільні відносини в Україні в певний час.

Так, коли окремі регіони України в кінці 1917 — на початку 1918 р. знаходилися під владою більшовиків, було закрито ряд російських та українських видань у Харкові, Одесі та інших містах, зокрема «Южный край», «Новости дня», «Новая жизнь», «Южный рабочий»¹⁴. Пізніше, коли в Україну ввійшли австро-німецькі війська, деякі газети за рішенням окупаційного командування також були заборонені. Така доля в березні 1918 р. спіткала газету «Власть труда» (орган Ради робітничих депутатів, Миколаїв), а 8 квітня 1918р. німецький генерал фон Арн в Катеринославі у міській думі зібрав редакторів усіх газет і заявив: «Якщо преса сіятиме ненависть до німецьких військ, то я буду закривати газети»¹⁵.

Газети різних ідейно-політичних напрямів висвітлюють різні події в певному, вигідному для себе світлі. Якщо, наприклад, більшовицькі та кадетські газети «Пролетарская мысль», «Голос социал-демократа», «Пролетарий», «Звезда», «Борьба с контрреволюцией», «Киевская мысль» та інші звинувачували в безпорядках, погромах серед мирного населення українське військо (петлюрівців, гайдамаків), то газети націонал-демократичного та радикального напрямку, зокрема «Селянська думка», «Рідний край», «Український козак», «Херсонщина», наводили факти погромів загонами червоноармійців, які були спрямовані проти інтелігенції, робітників, соціалістів, євреїв¹⁶.

Другий період національно-визвольної революції в Україні (період Української держави гетьмана П. Скоропадського) характеризується скороченням видання друкованих органів. Внаслідок жорсткої цензури ба-

гато преси, в основному більшовицької, перейшло на нелегальне становище. Терор окупантів і репресії місцевої влади примушували десятки газет закриватись, а тисячі людей — залишати Україну і шукати притулку в Росії¹⁷.

У період правління уряду П. Скоропадського для контролю за діяльністю друкованих органів було створене Бюро преси при МВС України. Бюро розробило перелік питань, обговорення яких у пресі не допускалося. Введення таких обмежень надало владним структурам право застосовувати санкції до газет та їх співробітників. На цій підставі було закрито ряд видань, а їх керівники потрапили під арешт. Так, було закрито ряд більшовицьких та есерівських газет: «Боротьба» та «Народна воля» в Києві; «Мисль» та «Земля і воля» в Харкові; «Наш луч» в Катеринославі та інші. Аналогічна доля спіткала також багато місцевих газет¹⁸.

Жорсткість цензури слова у період Гетьманської держави проявилася також у забороні ввозити в Україну російські газети, друкувати в українській пресі окремі рішення чи заяви російського уряду тощо. Так, німецьке командування, яке перебувало в Києві (серпень 1918 р.), в записці з грифом «цілком секретно» звернулося до МВС українського уряду з проханням не допускати на територію України великоруські газети, бо «в них відбивались факти, які не відповідали дійсності, що заважало установленню спокою і нормального життя в Україні»¹⁹.

У вересні 1918р. МВС та Управлінням у справах друку були також закриті газети «Наш степ» (Мелітополь) та «Свободная мысль» (Київ)²⁰. У наказі губернського коменданта Таврії від 3.07.1918 р. (Мелітополь) вказувалося на необхідність закрити газету «Наш степ» на 10 днів за виступ проти існуючої влади, а редактора притягнути до карної відповідальності²¹.

У період Гетьманщини при Управлінні у справах друку була затверджена Драматична цензура на постановку п'єс, спектаклів та інших масових видовищ. Наприклад, у доповідній записці в жовтні 1918р. Управлінню у справах друку від одеського градоначальника говорилося, що «створення такої Драматичної цензури є архінеобхідним», а тому (рекомендує одеський градоначальник) Управлінню треба призначити драматичних цензорів в Одесу, Харків, Катеринослав, Полтаву з наданням їм особливих прав, встановити великі грошові оклади, але з умовою знання ними не менше двох іноземних мов. А для одеського цензора необхідне ще й знання єврейської. Траплялися випадки, коли «на одном из театральних зрелищ дежурный чин полиции, не знавший никаких иных языков кроме отечественного, добродушно смеялся вместе с публикой при исполнении французенкой самых нецензурных куплетов»²².

У період Української держави гетьмана П. Скоропадського значно збільшилася кількість українських друкованих видань національно-радикального напрямку. Так, на основі довідкових даних, останніх праць дослідників і за підрахунками автора, в Україні в той період видавалося близько сотні газет національно-радикального напрямку. До них належали видання уряду П. Скоропадського та окремих українських партій і організацій, а також загальноукраїнські газети «Державний вісник» (орган Ради Міністрів), «Самостійник» (орган ЦК УПСР), «Наша думка» (Київ) та ін. Політику уряду у створенні незалежної держави підтримували багато губернських та повітових видань. Серед них: «Народна воля» та «Наша думка» (Київ), «Полтавська громада», «Вільна громада» (Харків), «Вільне життя» (Одеса), «Громадянин» (Житомир), «Херсонщина», «Народне життя» (Катеринослав), «Звенигородська думка».

У третій період національно-визвольних змагань (правління Директорії) в Україні тривало загострення соціальних конфліктів. Цей час характеризується збільшенням друкованих видань різних ідейно-політичних напрямів. Радикальною щодо державного устрою була преса уряду Директорії та інших організацій в Україні. До них належали: «Вісник УНР», «Вісник Державних законів для всіх земель УНР», «Вісник Державного секретаря військових справ», «Українська справа» та «Українське діло» (Київ).

У 1919 р. в Україні виходило багато видань, які чітко підтримували політику Директорії: «Вільна Україна» (Рівне), «Вісник Волинського губерньського комісара Директорії УНР», «Громадянин» (Житомир), «Українська думка» (Козятин) та ін. Військові дії, життя вояків висвітлювали газети «Вісник українського війська», «Український козак» (Кам'янець-Подільський), «Новини» (Жмеринка), «Бюлетень штабу республіканських військ на Катеринославщині» (Катеринослав), які закликали воїнів «перед своїм Українським народом боронити свій рідний край — Україну, добувати їй самостійність, добувати своєму народу землю і саму найщиршу волю»²³.

Ряд газет, які виходили у період Директорії, підтримували «білий рух» генерала Денікіна, виступали за відродження «єдиної неділимої» Росії. Головні з них — «Киевское эхо», «Голос Юга» (Єлисаветград), «Полтавский День», «Южный край», «Новая Россия», «Родина», «Народное дело» (Харків), «Лохвицкое слово» та багато інших. Газета «Полтавский день» писала: «2 ноября 1919 года необходимо считать началом освобождения и возрождения всей России..., все на нужды Добровольческой армии»²⁴.

До преси більшовицького напрямку в той період належали друковані органи ЦК КП(б)У, більшовицьких комітетів та організацій на місцях — «Більшовик» (орган ЦК КП(б)У), «Одесский коммунист» (Одеса), «Большевик» (Кам'янець-Подільський), «Киевский Коммунист» (Київ), «Волынский Коммунист» (Житомир), «Голос Коммуниста» (Полтава), «Звезда» (Катеринослав), «Знамя Коммунизма» (Миколаїв) і т. п.; преса уряду Радянської України — «Известия ВУЦВК», «Українська біднота» (Київ), «Селянська біднота» (Харків) тощо; видання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — «Известия» (Київ), «Гольтьба» (Ромни), «Известия» (Кременчук), «Известия» (Черкаси) та ін.; а також видання ВРК, військова преса, преса закордонних інтернаціоналістів в Україні і т. п.

Вчені-історики зазначають, що в період Гетьманщини та Директорії з 32 підпільних та напівлегальних періодичних більшовицьких видань, що виходили в Україні, дослідниками встановлено комплекти лише 14 газет. Головні з них: «Киевский Коммунист» та «Коммунист» (Київ), «Звезда» та «Молот» (Катеринослав), «Донецкий Коммунист» та інші. Про назви решти відомо лише з архівних матеріалів та мемуарів²⁵. Іноземними мовами в указаний період в Україні видавалося близько 30 газет закордонних інтернаціоналістів²⁶.

До окремої групи слід віднести газети Союзу анархістів. Це такі, наприклад, як «Голос Махновця», «Хліб і воля» (Харків), «Путь к свободе» (Катеринослав, Олександрівськ), «Анархіст-Повстанець» (Полтава). У своїй політичній програмі питання державності анархісти взагалі не порушували. Виступаючи проти будь-якої влади, представники анархізму в основному на перше місце висували власне розуміння суспільно-політичного устрою.

Особливо протилежним було висвітлення тих чи інших подій в газетах різних ідейно-політичних напрямів з кінця 1918 до середини 1919 р. Наприклад, про хід мобілізації до лав Червоної армії газета «Боротьба», яка стояла на позиціях більшовицького соціалізму та світової революції, вліт-

ку 1919р. писала, що на Одещині селяни з почетом відправляли своїх синів і батьків до лав Червоної армії захищати владу Рад. У той же період видання національно-радикального напрямку «Газета Гадяцького земства» у статті «Як більшовики проводять мобілізацію в армію?» інформувала про те, ніби полонені червоноармійці (із Курської та інших губерній) розповідали, що «більшовики проводять мобілізацію в Червону Армію таким способом: в село посилають загін більшовиків, при цьому бійці загону при вїзді в село і на перехресті доріг ставлять кулемети і об'являють мобілізацію, попереджуючи, що у випадку відмови вступати в лави Червоної Армії по хатах буде відкрито вогонь, самі ж призовники, які відказуються служити, будуть заарештовані, а їх майно буде реквізовано»²⁷.

У зв'язку з послабленням розбіжностей між різними ідейно-політичними напрямами в суспільстві змінюється і авторський склад, і, більше того, теоретичний рівень узагальнюючих статей. Хоча, як писало в січні 1919р. «Лохвицьке слово», авторами газети «Нова рада» залишалися відомі академіки К. Левицький та М. Туган-Барановський, політичні діячі О. Шульгін, Є. Чикаленко, С. Єфремов, сам редактор А. Ніковський, поети і письменники А. Головка, П. Тичина та інші, скорочуються можливості для виступів у газетах діячів національно-демократичного напрямку. Вони менше виступають у пресі з роз'ясненнями своїх теоретичних позицій. Рідшають виступи в газетах таких провідних політиків, як М. Грушевський, В. Винниченко.

У період Директорії цензура поширюється і стає більш жорсткою. В інструкції Департаменту преси і друку Міністерства преси і пропаганди про діяльність Цензурної колегії вказувалося, що «всі періодичні і неперіодичні видання, часописи, журнали, книжки, брошури, мапи і різні форми друку можуть виходити в світ тільки по попередній проверці відповідними органами Управління преси й інформації»²⁸.

У безпосередній обов'язок Цензурної колегії входило виявлення настрій преси та її ставлення до уряду, її прихильності, лояльності чи опозиційності. Так, за звітом колегії про настрій преси з 15 по 21 вересня 1919 р. встановлено, що за спрямованістю публікацій у «Робітничій газеті», «Трудовій громаді» та «Селі» ставлення до уряду прихильне, в «Хліборобській справі» та «Дністровській хвилі» — лояльне, а в «Україні» і «Стрільці» — опозиційне у зв'язку з тим, що вони «стояли на ґрунті відокремлення Галицького Уряду і війська»²⁹.

Тим часом навіть газети прихильного ставлення до уряду Директорії виступали з критикою політики щодо преси з боку як колишнього гетьманського уряду, так і існуючого. Наприклад, у своєму звіті від 11.09.1919 р. Цензурна колегія звертала увагу на позицію «Робітничої газети», яка в статті «Доволі з нас цензури» критикувала встановлення жорсткої цензури, вимагала свободи слова і друку та закону про пресу³⁰.

Умови жорсткої цензури існували також у регіонах України, які були під владою більшовиків. Коли в 1919 р. в Україні було створене Всеукраїнське державне видавництво, багато редакцій не тільки радикального, але й демократичного напрямку, «за их хулиганские выходки против большевизма»³¹, закривались або вливались у видання більшовиків. У цей період з'явилися численні органи змішаного напрямку. Це в основному були видавництва просвітнянського та культурного характеру.

Таким чином, залежно від умов виходу газет можна оцінити значущість інформації, що доходила до нас через пресу. Аналіз газетних матеріалів дозволяє зробити висновок, що найбільш об'єктивно висвітлювалися в пресі події періоду Центральної Ради. Поширення та жорсткість цензури за часів Гетьманщини та Директорії впливали на об'єктивність газет-

ної інформації. Обмеження свободи слова і друку свідчило, зрештою, про обмеження демократії в суспільстві. Воно йшло з двох боків у районах, які входили до Української держави і перебували під владою більшовиків.

У цілому в умовах, що склалися в Україні після повалення царизму, загострення суспільних конфліктів, піднесення національного руху різко зростає кількість газет різного типу. Ця кількість змінювалась у різні періоди революції, залежно від обставин, які сприяли чи не сприяли виникненню газет.

У газетах загальнореспубліканського масштабу ми знаходимо не лише ширшу, ніж у місцевих виданнях, публікацію матеріалів офіційного характеру, але й значну кількість статей, які найбільш чітко виражають ідейні та політичні позиції різних політичних партій та рухів. Місцева преса також вміщувала офіційний матеріал та пропагандистські статті, але джерелознавців, істориків найбільше у пресі такого типу цікавлять фактографічна інформація, повідомлення про місцеве життя, бо вони адекватніше відбивають події, ніж матеріали центральних газет, і пояснюється це не тим, що в місцевій пресі працювали більш кваліфіковані журналісти, а тим, що така інформація була ближче до життя, детальніше відображала глибинне протікання революційних процесів. Близькість місцевих газет до читачів зумовлювала можливість останніх зіставляти газетну інформацію з власними враженнями, примушувала видавців місцевої преси, незважаючи на їх політичні уподобання, піклуватися про об'єктивність інформації своїх газет.

У цілому на цінність газетних публікацій як історичного джерела впливали передусім ідейно-політичні засади, програмні вимоги різних політичних партій. Ці засади позначалися не лише на викладі змісту програмних положень політичних партій, але й на самому доборі фактів. Чим різкішими були розходження між різними політичними силами, тим більше виявлялася невідповідність газетного слова змісту подій, які відображались у виданнях того чи іншого спрямування.

Класифікація газет становить значні труднощі не лише через строкатість їх позицій, але й через те, що ці позиції змінювалися залежно від змін, які відбувалися в політиці їхніх видавців.

Якщо класифікація всієї сукупності газет за ідейно-політичними напрямками може розглядатися нібито у горизонтальному «зрізі», то класифікація їх за періодами української революції являє собою вертикальний «зріз». Кожне джерело, і це один із важливих принципів джерелознавства, — не лише носій певної інформації. Воно саме виступає як історичний факт, поява і особливості якого зумовлюються обставинами його створення.

Для джерелознавчого аналізу і використання газетної інформації важливе значення має врахування конкретно-історичних умов, в яких виходили газети, рівень гласності, що змінювався в основні періоди революції, наявність та міра жорсткості цензури, характер влади в країні в цілому та в окремих її регіонах. Усі ці та інші подібні обставини великою мірою впливали не лише на саме існування, вихід чи закриття газет, а й на зміст інформації, що містилася в них.

У цілому можна сказати, що саме рівень демократичності політичного режиму, який утверджувався в той чи інший час, великою мірою позначався на всебічності й об'єктивності газетної інформації.

¹ Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. — К., 1967. — С. 8; Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении КПСС (1900—1917). — М., 1965. — С. 9.

- ²Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение. — К., 1984. — С. 218; Санцевич А. В. Некоторые актуальные вопросы источниковедения истории КПСС // Вопросы, метод историко-партийной науки. — К., 1980. — С. 193; Источниковедение истории СССР. Учебник (Под ред. К.Ковальченко). — М., 1981. — С. 450.
- ³Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. — М., 1989. — С. 187.
- ⁴Воля. — 1917. — 25 червня.
- ⁵Звенигородська зоря. — 1917. — 5 червня.
- ⁶ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 11, арк. 33, 35, 39.
- ⁷За підрах. автора; Солдатенко В. Ф. Большеви́стская пресса Украины в 1917—1918 гг. - К., 1979. - С. 206-207; його ж. Идти впереди всех. - К., 1986. - С. 154-155; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України (1917—1918) як історичне джерело. — С. 173—175; С е р г і й ч у к І. Н. Пресса Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов как источник по истории ВОСР на Украине. Докт. дис. — К. — 1985. — С. 26; Газети Радянської України 1917—1920 рр. — К., 1979. — С. 7—91; Преса Української РСР. 1917—1966; Стат. довідник. — Харків; Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. - Х., 1967. - С. 112, 145.
- ⁸За підрах. автора.
- ⁹Солдатенко В. Ф. Большеви́стская пресса Украины. — К., 1979. — С. 17, 18.
- ¹⁰Р у д и й Г. Я. Преса Української Держави 1918 р. (Питання освіти, науки, культури). — К., 1996. — С. 43; Б а р и ш п о л е ц ь О. Т. Підпільна преса більшовиків України періоду громадянської війни та іноземної військової інтервенції (1918—1920 рр.). Канд. дис. — К., 1971. - С. 15.
- ¹¹ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 11, арк. 33, 39.
- ¹²За підрах. автора.
- ¹³Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. — К., 1993. - С. 249.
- ¹⁴Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925). — М., 1975. - С. 98.
- ¹⁵Борьба за Советы на Екатеринославщине. — Днепропетровск, 1927. — С. 231.
- ¹⁶Переяславська газета. — 1917. — 5 грудня; Рідний край. — 1918. — 21, 29 березня; Взрыв изнутри // Херсонщина. — 1918. — 6 січня; Що вони нарobili. Хто вони, що вони і чий вони діти? // Там же. — 9 січня; Погроми і більшовицькі наміри // Селянська думка. — 1917. — 22 грудня.
- ¹⁷Жизнь национальностей. — 1918. — № 1. — С. 7.
- ¹⁸ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 5, арк. 37; Д о р о ш е н к о Д. Історія України. 1917-1923. - Ужгород, 1932. - С. 98.
- ¹⁹ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 7, арк. 86—87.
- ²⁰Там же, спр. 17, арк. 36.
- ²¹Там же, арк. 6.
- ²²Там же, оп. 2, спр. 7, арк. 86—87.
- ²³Вільна Україна. - 1919. - 16 квітня.
- ²⁴Полтавський день. — 1919. — 2 листопада.
- ²⁵Баришполець О. Назв, праця. — С. 15.
- ²⁶Преса Української РСР (1917-1966 рр.). Стат. довідник. - К., 1967. - С. 113.
- ²⁷Газета Гадяцького земства. — 1919. — 1 січня.
- ²⁸ЦДАВО України, ф. 1113, оп. 1, спр. 4, арк. 3.
- ²⁹Там же, спр. 15, арк. 9—11.
- ³⁰Там же, арк. 3.
- ³¹Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей Армии и Флота. — 1919. — 8 апреля.